

Delprov LÄS 2002-04-06

EN SOMMAR FÖR KORT FÖR PARAPLYER

”Utmarkerna. De sällan beträdda.

Det är så underligt att komma dit. Att de kan finnas där, så vaket drömmande.

Kanske underligast av allt, deras skönhet. Och att gå i detta obeträdda och plötsligt upptäcka att det är bebott.”

Så inleds romanen *Hohaj* (1997), Elisabeth Rynells genombrott som författare. Genombrottet kom förhållandevis sent och det var på tiden att uppmärksamheten riktades mot ett författarskap som påbörjats redan 1975 och som omfattar sex diktsamlingar, två romaner, en prosabok och en essä. Elisabeth Rynell har blivit märkligt nonchalerad i antologier och litteraturhandböcker. I första utgåvan av *Den svenska litteraturen* är hon inte ens omnämnd, och i den nya, reviderade upplagan ägnas hon några rader där hon ingår i en bukett författare som utmärkt sig med att skildra det norrländska landskapet. Inte heller är hon representerad i de lyrikantologier som givits ut under åttio- och nittioalet.

Det är vanskligt att försöka sig på en förklaring. Men kanske är det så att Elisabeth Rynell är en främmande röst i den svenska litteraturen, trots att hon hör hemma i traditionen i så måtto att hon ofta ger naturen huvudrollen i sitt diktande – inomhusdikter får man leta förgäves efter. Rynell sjunger i en gällare tonart än vad som är brukligt i den svenska ärevördiga lågmäldheten. Svenskar tenderar ju att oroas av människor som talar fort, högt och expressivt.

När Elisabeth Rynell debuterade med *Lyrsvit m.m. gnöl* (1975) välkomnades hon i alla fall som en humörfylld poet och jämfördes med Elsa Grave och Majken Johansson. Då tillägnades på ett tidstypiskt vis civilisationskritiken ”den stora världen”, och i följande samling, *Onda dikter* (1980), uttrycks världens död i versaler.

Sakta men säkert stramadades sedan hennes dikter upp och blev mer centrallyriska. Redan i debutsamlingen tillägnades en dikt ”Raivolans vilda dotter”, Edith Södergran, som hon också kom att jämföras med. Själv finner jag i hennes dovt existentiella tilltal och mytiska sagoton i framför allt *En berättelse om Loka* (1990), släktskap med en tidig Eva Ström, till exempel i samlingarna *Akra* och *Steinkind*. Och i Rynells surrealistiska naturscenerier, här och där med svulstigt erotiska scener där jättar parar sig, finns paralleller till Aase Bergs två diktsamlingar *Hos rådjur* (1997) och *Mörk materia* (1999).

Men framför allt dristade sig denna stockholmstjej att utforska samma litterära skogsstigar som vandrats av Sara Lidman, Torgny Lindgren och Stina Aronson. Och Rynell blev därmed ännu ett exempel på att det inte alltid är de infödda som begåvats med ett falköga för ett landskap.

I början av åttiotalet utvandrade Elisabeth Rynell från huvudstaden till utmarkerna i norr. Hon har bott utanför Lycksele och i Delsbo vilket har präglat och, ja, faktiskt skapat en författare. I hennes dikter kan läsaren följa såväl den geografiska förflyttningen som den mentala omställningen. Polariteten mellan staden och landet är en åter-

kommande bild. Där staden står för instängdhet och stumhet står landsbygden för frihet och en tystnad som ingalunda tiger. I den märkliga prosalyriska *En berättelse om Loka* faller stadslandskapet bokstavligen samman och på ett nästan science fiction-artat vis skildras hur naturen tar över kulturen och invaderar staden. En naturkupp! Det växer upp blåbärsris i stenläggningen, ”som hade en grön eld börjat sprida sig över torget”. Och jättegranar ”står hand i hand och bugar och vrider sig värdigt i brisen”.

När nu naturen på ett så påtagligt vis kliver in i kvinnan Lokas medvetande, så är det med en inbjudande vänlighet: ”Det sker ljudlöst och försynt, som om skedde egentligen ingenting, som var bussen och staden och allt det andra mest en dröm eller möjligen en parentes.”

Den parentesen har Elisabeth Rynell skildrat i spökligt ödsliga och kyligt metalliska bilder, ett kapat liv. I *Onda dikter* och i *Sjuk Fågel* (1988) förekommer bilder av en urban stress där medborgarna rör sig som jagade djur upp och ner i tunnelbanegangarna, för att sedan anlända till kontorens rutinarbeten. I *Sjuk Fågel* finns även dikten ”Rike bortglömt”, som rymmer barndomsbilder från en stockholmsförort som också återkommer i *Hohaj*. Ett bostadsområde som definitivt inte är Lyckliga gatan, utan en sorgsen plats där de stöttande trädplantorna dör av en ”onaturlig ödslighet”.

Livsgnistan gör sig påmind mitt bland snökrystallerna och myrtallarna. Särskilt mustig och medryckande är naturskildringen i *En berättelse om Loka* där två kvinnors medvetanden skildras parallellt, kanske rör det sig om ett schizofrent tillstånd. Den ena berättelsen är en kafkaesk mardröm där jaget befinner sig instängd i ett stort hus beläget i civilisationen. Den andra skildrar Loka som beger sig ut i karga ödemarker där hon lär sig besegra sin rädsla genom möten med vilda kvinnor och djur.

Ödemarken i det inre av Lappland har av Rynell kallats ”Hohaj”. Ett besjälat landskap vars namn låter som ett rop, ett dialektalt uttryck för oljud. I romanen *Hohaj* knyter Elisabeth Rynell samman flera trådar som hon nystat med i diktsamlingarna. Romanen skildrar en kvinnas sorgearbete efter förlusten av en make som dog ung. Tillsammans med barnen låter kvinnan ett stort norrländskt och öde landskap fungera som ett förband över såren. Och sorgedikter har hon skrivit tidigare. *Sorgvingesång* (1985) handlar om en bortgången mor och diktsamlingen *Nattliga samtal* (1990) skrev hon efter sin mans död. Här i det mytomspunna landskapet befolkad av huldror får själen läka. Här spelar norrskenet i vinternatten och i snön kan man finna ett nedgrävt renhjärta som en bild för diktjagets frusna själstillstånd.

I *Sorgvingesång* pratar björkarna tröstande i en nordisk folkvisevariant av Orfeusmyten där björkens rötter räddar diktarjaget upp ur underjorden och ut i ljuset igen. I dikten ”Födelse” bönar diktarjaget om att bli återfött och helat, precis som äventyraren Lemminkäinen blev det av sin moder i *Kalevala*, det finska nationaleposet.

Om björken är en av Rynells favoritfigurer som får

spegla en mängd olika roller, så är fåglarna lika förekommande. I *Sjuk Fågel* används fågeln för att gestalta naturförstörelse och framför allt de tragiska efterverkningarna av katastrofen i Tjernoby. Ur dess näbb kommer en spya av "huvuden, hundlik, döda vatten".

Men främst är fågeln en bild för själva skrivandet: "Ord mina spårlösa fåglar". Jaget kan till och med förvandlas till fågel och när dikten sitter som den ska är det som att flyga över berg och hedar.

Det är inte bara solitärens ödesmättnad Rynell gestaltar i naturscenerier. Utmarkerna är inte bara bebodda av skogsväsen. I hennes senaste diktsamling *Öckenvandrare* (1993),

ingår "Stambanenätter", en längre diktsvit som bärs fram av ett kollektivt vi, en svärmisk lätthet och musikalisk rytm. Filmiskt fångar Elisabeth Rynell regnet över stationshuset i Vännäs: "Sommaren här / är för kort för paraplyer / människorna springer / hastigt döpta / över spåren".

Det är annars sällsynt att hon ger sin dikt en så geografiskt bestämd plats. Det ger en ny påtaglighet av vardag i hennes diktning som jag skulle vilja läsa mer av. Elisabeth Rynell gick via dikten in i prosan. Hoppas hon inte stannar vid prosan utan fortsätter sitt växelbruk.

Anneli Jordahl

Uppgifter till texten

EN SOMMAR FÖR KORT FÖR PARAPLYER

- Vad kan, enligt textförfattaren, vara orsak till att Elisabeth Rynell förbisetts i den nya svenska litteraturhistoriken?**
 - Rynells val av naturen som litterär spelplats.
 - Rynells mångsyssleri inom författarskapet.
 - Rynells nakna och självutlämnande stil.
 - Rynells livliga och starka uttrycksfullhet.
- Textförfattaren beskriver kortfattat innehållet i några av Rynells verk. Vilket litterärt grepp tycks Rynell, av dessa beskrivningar att döma, ofta använda sig av?**
 - Upprepningar
 - Tidsförskjutningar
 - Symbolik
 - Stilväxlingar
- Vilket alternativ beskriver bäst hur Elisabeth Rynell, av texten att döma, framställer naturen?**
 - Naturen är överväldigande och svårgripbar.
 - Naturen är stum och respektingivande.
 - Naturen är oskuldsfull och sårbar.
 - Naturen är helande och livgivande.
- Vad menar textförfattaren när hon hoppas att Elisabeth Rynell ska fortsätta med sitt "växelbruk"?**
 - Att Rynell ska fortsätta skildra förhållandet mellan stad och landsbygd.
 - Att Rynells skrivande också i framtiden ska präglas av spänningen mellan människa och natur.
 - Att Rynell även fortsättningsvis ska alternera mellan att skriva lyrik och romaner.
 - Att Rynells författarskap också i framtiden ska befruktas av samspelet mellan dröm och vardag.

ALLMÄNMEDICIN

Är det en företeelse med särskilt svenska förtecken att sjukhusläkare i så stor omfattning och med sådan självklarhet föreslår vad vi allmänläkare skall göra?

Även om den svenska sjukvården är internationellt känd för en påtaglig sjukhusorienterad inriktning så är det intressant att notera att en undervisande attityd mot allmänläkarna återfinns i andra länder också. Fenomenet speglar snarare ett generellt strukturproblem än en specifik svensk verklighet.

I boken *The doctor, the patient and the group – Balint revisited* från 1993 skriver författarna bl.a. följande om relationen mellan allmänläkare och specialist i England:

”...Det är allmänläkarnas olyckliga öde att alla andra tycks ha en klar uppfattning om hur allmänläkarna bäst skall använda sin tid.

Ur många specialisters synpunkt är allmänläkarnas arbetsområde lockande. 'Allmänläkarna har verkligt goda förutsättningar...' är en vanlig formulering i medicinska texter. Eftersom allmänmedicinska karakteristika är otillräckligt formulerade har allmänmedicinen blivit ett område inom vilket alla kan omsätta egna intressen.

De flesta allmänläkare känner sig irriterade över dessa rekommendationer och 'pålagor' som kommer från personer som många gånger aldrig varit i närheten av en allmänläkarmottagning. Om det är särskilda svårigheter att identifiera allmänläkarens specialistkompetens så är det sorgligt nog så att vi själva också har svårt att känna igen det unika i vårt eget arbete...”

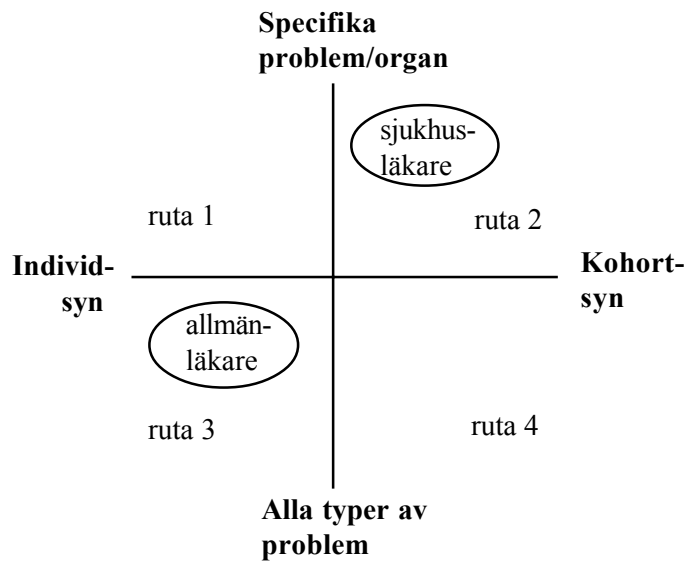
I det senare påståendet finns något av problemets kärna och i det avseendet kan vi känna igen oss i den engelska beskrivningen. Dialogen med specialisterna kommer aldrig riktigt igång när vi själva inte kan formulera grundelementen i vår egen specialitet. Att tydliggöra både för oss själva och för sjukhuskollegor vad som vägleder oss i vårt arbete är nödvändigt. Reaktionen på de uppmaningar och pålagor vi får stannar nu vid en allmän obehagskänsla och frustration.

Det är viktigt att aktualisera texter som redan formulerat essenser. Under 1998 har till exempel Rudebeck och Petersson pekat mot ämnets kärna.

Rudebeck talar om två dimensioner i allmänmedicinen; individperspektivet och generalistrollen som ger särprägel åt vårt arbete. Individperspektivet, ofta underskattat i de officiella medicinska samtalen, är allmänläkarens naturliga betoning, och en bredd i generalistrollen ger förutsättningar för ett djup i det individuella arbetet.

Peterssons analys av bland andra McWhinneys artikel ”The importance of being different” är värd att detaljstuderas. McWhinney utvecklar i den fyra särdrag i vårt ämne vilka har mycket gemensamt med Rudebecks exempel.

Hur individsynen och generalistkompetensen vävs samman och hur allmänläkarens arbetsinnehåll kan betonas gentemot sjukhusspecialistens exemplifieras av följande figur:

Längs den horisontella axeln anges graden av individsyn i arbetet – från en mycket utpräglad individsyn i ena änden till en mer ”opersonlig” kohortsyn (patienter uppfattas som hörande till en grupp: alla diabetiker, alla deprimerade, alla hypertoner etc) i den andra änden av axeln.

Längs den vertikala axeln anges omfattning av problem/organ av intresse från läkarens sida – från avgränsade, enskilda problem i ena extreman till perspektivet ”hela sjuka människan” – en attityd av gränslöshet vad gäller problemets karaktär – i andra änden.

I ruta 3 har vi allmänläkare vår tillhörighet – den enskilda människan finns där med helheten som utgångspunkt.

Specialisten på sjukhuset har av tradition sin position närmast i ruta 2 – kohortperspektivet dominerar. Man följer de riktlinjer som gäller för olika diagnostiska grupper, och den del eller det organsystem som specialisten representerar är i centrum för konsultationen.

Här handlar det självklart om betoningar. Alla doktorer har sina personliga arbetssätt och egna varianter, och individperspektivet är inte exklusivt för allmänläkaren. Men huvuddragen är tecknade och bilden hjälper till att åskådliggöra skillnader.

I kohortsynen betonas det allmängiltiga och det som är gemensamt för en grupp människor. I den synen finns det som den enskilde har gemensamt med andra. Det individuellt personliga kan inte uttryckas i en kollektiv version. Att upptäcka och ge erkännande åt det mänskliga kräver en intuitiv kompetens som kan sägas vara besläktad med en konstnärlig förmåga.

Rudebeck har i sin beskrivning av kroppsempatin bidragit till en begreppsbyggnad av denna individuella kompetens. Kroppsempatin är läkarens samlade kunskap att sätta sig in i patientens kroppsupplevelse och den kroppsempatiska inlevelsen är viktig för att läkaren skall förstå vad en viss sjukdom betyder för en viss patient.

Det finns en term som är associerad till beskrivningen av det individuella. Det är ett begrepp som tidigare användes mer flitigt – ”människokunskap”.

Människokunskap är ett vackert ord som borde kunna få en renässans. Att förvärva människokunskap förutsätter ett människointresse i botten, en nyfikenhet och uppmärksamhet på den enskilda personen, och den attityden bör vara en ledstjärna i det allmänmedicinska arbetet. Människokunskapen växer fram såväl ur själviakttagelse – en blick vänd inåt mot den egna personen – som ur ett intresse för den andra parten.

Människokunskap är något som förvärvas under ett yrkesliv med många patientkontakter men bidrag kommer också ur det egna, levda livet.

Sammanfattande beteckningar/diagnoser ger en ram eller

kontur åt den patient vi möter men inramningen måste sedan fyllas ut för att en levande bild skall erhållas. Det kan visst vara värdefullt att veta till vilken psykologisk typ en viss människa hör men typbegreppet är bara en allmän beskrivning och det ger en dålig beskrivning av en individuell karaktär. Ju mer vi närmar oss det individuella – en individs egenart – desto mer avlägsnar vi oss från det generaliserbara och det ”vetenskapliga” och desto mer intuitivt blir vårt handlande. Med individsynen i bruk är det svårt att följa det senast rekommenderade vårdprogrammet.

Bengt Mattsson

Uppgifter till texten ALLMÄN MEDICIN

5. **Vad anser textförfattaren vara kännetecknande för sjukhusläkarnas inställning till allmänläkarna?**

- A En föråldrad kunskapssyn.
- B Ett kortsiktigt perspektiv.
- C Ett utpräglat revirtänkande.
- D En mästrande hållning.

6. **Vilket av följande påståenden om en patient och dennas sjukdom uttrycker tydligast en kohortsyn?**

- A ”Din sjukdom är lindrig och av övergående natur.”
- B ”Du är i behov av psykiatrisk vård.”
- C ”Din sjukdom är allvarlig men typisk för din ålder.”
- D ”Du är i behov av en grundlig hälsoundersökning.”

7. **”Fenomenet speglar snarare ett generellt strukturproblem än en specifik svensk verklighet”, skriver författaren i textens inledning. Vilket är detta generella problem, enligt hans uppfattning?**

- A Att alltför få allmänläkare har tid och möjlighet att utöva någon egen medicinsk specialitet.
- B Att allmänmedicinen och dess kännetecken är alltför otydligt definierade.
- C Att allmänmedicinen blivit alltför sjukhus- och specialistinriktad.
- D Att sjukhusläkare och allmänläkare tjänstgör i inbördes alltför olika miljöer.

8. **Vilket av följande bör enligt textförfattaren särskilt tillvaratas inom allmänmedicinens område?**

- A Specialisternas patientkontakter.
- B Kunskapen om olika psykologiska kategorier.
- C Läkarnas personliga livserfarenheter.
- D Patienternas attityder till sjukvården.

LÄMPLIGA EGENSKAPER HOS MODELLER

Modeller är inget nytt påhitt. Eudoxos, grekisk matematiker och astronom (408–355 f. Kr.), var den förste som man tror gjorde en matematisk modell, i hans fall som passade till den geocentriska världsbilden. Enligt modellen befann sig den stillastående jorden i centrum omgiven av ett antal roterande koncentriska sfärer, på vilka himlakropparna var fästa. Ett s.k. tellurium (latinets *tellus*, ”jordklotet”) är en alternativ modell både som verklighetstolkning och som form. Den åskådliggör istället som fysisk modell hur det roterande jordklotet rör sig omkring och belyses av solen.

Gemensamt för alla modeller är att de skall vara hjälpmedel. Modellen har som mål att underlätta eller att uppnå ett syfte. Syftet kan t.ex. vara att få ökad förståelse, bekräfta antaganden, göra prognoser eller få en uppfattning om känsligheten i ett system. Modellen är en provisorisk karta för att underlätta översikten och ge vägledning (i brist på bättre), för att på så sätt öka vår förmåga att uppnå en ökad klarhet och insikt om komplicerade fenomen. Det var detta Eudoxos matematiska modell och den fysiska telluriummodellen var och en försökte medverka till.

När man överväger införandet av modeller, bör man ställa sig några allmänna frågor, och kritiskt försöka besvara dem:

1. Har modeller ett egenvärde eller endast ett instrumentellt värde?
2. Skall valda modeller vara problemorienterade eller tillgänglighetsstyrda?
3. Är modeller nödvändiga eller bara önskvärda?

Modeller utan mål eller motiv saknar berättigande. Modeller har således inget egenvärde. De har endast ett instrumentellt värde, dvs. att värdet kan endast bedömas utifrån att t.ex. nyttan med modellerna är större än uppoffringen att ta fram dem. Vad är då nytta i dessa sammanhang? Vanligtvis tänker man på numeriskt resultat, när modellens nytta värderas. Men modellen kan också ha ett värde i att konkretisera ett komplext problem för att på så vis närma sig lösningen, kanske genom en efterföljande fördjupad modellering. Detta är ett motiv som ofta förbises som argument inför ett beslut om en modellering skall genomföras eller ej.

I vissa sammanhang har modeller och modelleringen fått en mer framträdande roll än själva resultatet. Modellen har blivit målet snarare än medlet. Det är naturligt att bli fascinerad av en modell och ett modellresultat, men modellens värde kan endast bedömas genom att den kritiskt granskas och sätts in i ett sammanhang.

Mot denna bakgrund bör modeller eller modelleringar vara problemorienterade och inte tillgänglighetsstyrda. Detta innebär också att modeller och modelleringar inte alltid är nödvändiga, men rätt tillämpade är de till stor hjälp i att bringa klarhet i ett komplext problem.

Modell och komplexitet diskuteras ofta tillsammans. Komplexitet är många gånger ett motiv för att använda en modell för att bringa ordning i det svåra och överskådliga.

Ibland lyckas modelleringen, ibland inte. Tekniker gör ofta ingen åtskillnad mellan vad som kan göras, bör göras och slutligen skall göras. Dessa verb likställs, dvs. vad som kan göras blir norm för vad som bör eller skall göras. Ur många aspekter är detta fel. Att t.ex. en komplex modell kan uppställas, innebär inte att den bör uppställas.

Att frågeställningen inte blivit mer överskådlig genom modellering, kan bero på många faktorer. Många studier har gjorts som förklarar bristen eller misslyckandet i tillämpning av modeller. Tre faktorer som visat sig göra tillämpningen framgångsrik är förståelse och stöd från beställaren, väldefinierade och mätbara mål samt just låg komplexitet hos modellen. Det är dock vanligt att modeller och modellering har sina egna normer för sina berättiganden.

Modellering utvecklas mot att bli mer och mer komplex i två avseenden: modellernas komplexitet ökar liksom modelleringens komplexitet. Mer datakraft leder till att mer komplexa modeller kan användas. Komplexa modeller kräver ofta mer indata, vilket innebär att fler och fler osäkra variabler byggs in. Detta leder i princip till en nedåtgående spiral av alltmer ökad komplexitet, minskad överskådlighet och osäkrare resultat, eftersom den tekniska kapacitetsförmågan är kostnadseffektiv medan den mänskliga perceptions- och tolkningsförmågan fortfarande ligger kvar på grottstadiet. Vår benägenhet till felslut är omvittnad och väl belyst inom beteendevetenskapen.

Ökad komplexitet hos modeller leder inte heller nödvändigtvis till bättre prognoser. Tvärtom, det är visat inom så skilda ämnesområden som ekonometri och hydrogeologi att komplexa modeller inte med nödvändighet leder till bättre svar i betydelsen numeriskt resultat. Enkelhet är således en positiv egenskap i sig. Den komplexitetsökning som bör tillåtas, skall dock endast bedömas med måttet att minimera felet eller osäkerheten så långt att nyttan med modellen överstiger uppoffringen att uppställa modellen. I annat fall kan man riskera att ha skapat en ”verklighet” som blir mer oförståelig än den verklighet man vill förstå. Enkelhet i modeller och modellering tycks således ha ett värde i sig.

Komplexitet är bara en av egenskaperna hos en modell. Man kan dela in modellerna enligt många indelningsgrunder. En indelning är att vilja veta de bakomliggande mekanismerna i tillvaron eller att så kostnadseffektivt som möjligt lösa en uppgift, t.ex. göra en prognos. De sistnämnda kallas ofta ”black box”-modeller. Med denna modelltyp söker man *inte förstå* sambandet mellan data och resultat, utan räknar bara ut faktorerna i en vald grundmodell som ger så litet fel som möjligt mellan prognos och verkligt resultat. Många gånger kan det vara en bra princip, t.ex. om man inte har tid eller pengar att tränga ner på djupet i frågeställningen. Risker är att det framräknade sambandet bara råkar gälla just detta beräkningsfallets indata och resultat. Detta innebär att den har svårt att inge förtroende som allmängiltig modell om inte ett mycket stort stickprov ligger till grund för den. Ett stort stickprov saknas ofta, eftersom indata kostar mycket pengar. Verkligheten där stickprovet

tas, har dessutom vanligtvis variationsrika egenskaper.

Den överordnade principen att en modell eller en modellering skall inge förtroende är nämligen fundamental och minst lika viktig som att resultatet blir rätt. Minimering av felet skall inte drivas för långt på bekostnad av trovärdigheten. Att modellen i alla detaljer visar rätt, är ju dessutom svårt att ta reda på. En modell som räknar och visar rätt har således ingen funktion och därmed inget värde eller ens berättigande om inte användaren hyser tilltro till modellen och modelleringen.

De krav som kan ställas på en modell är således följande:

1. Att inge förtroende
2. Att tydliggöra det vi vill visa
3. Att uppvisa tillräcklig noggrannhet
4. Att vara så enkel som möjligt med hänsyn till problem och mål.

Modellens precision kan bedömas genom att jämföra verkliga mätdata med prognostiserat värde. Modellens precision kan också bedömas från konceptuell synpunkt. Då värderas det använda sambandets förmåga att återspegla de verkliga processerna samt indatas kvaliteter att representera de verkliga tillstånden. Modellens totala representativitet och därmed trovärdighet byggs upp av dessa två egenskapers respektive trovärdigheter. Produkten av de två trovärdigheterna kan vara en bra konceptuell modell för den totala trovärdigheten, eftersom den i alla fall ger ett rättvisande resultat ifall tilltron till någon av dem är noll.

Modelleringens liksom modellens tillförlitlighet bestäms därför av den svagaste länken av de båda komponenterna ”modellen” och ”indata”. Detta betyder att dålig kvalitet hos indata inte kan kompenseras av att man använder en mer komplex modell, eller att hög kvalitet hos indata kan kompensera bristerna hos en enklare modell.

Magnus Liedholm

Uppgifter till texten

LÄMPLIGA EGENSKAPER HOS MODELLER

9. Vad är den avgörande skillnaden mellan Eudoxos modell och telluriet som modell? A Den förra modellen hade ett egenvärde, den senare endast förklaringsvärde. B Den förra modellen var abstrakt, den senare en konkret gestaltning. C Den förra modellen hade ett angivet mål, den senare saknade det. D Den förra modellen var autentisk, den senare ett provisoriskt hjälpmedel. 10. Vad är enligt textförfattaren ett problem med så kallade ”black box”-modeller? A Att de kräver så stora mängder indata att resultatet ofta är omöjligt att förutse. B Att deras resultat sällan räcker som grund för att dra slutsatser om verkligheten. C Att de enbart belyser sambandet mellan orsak och verkan och bortser från själva resultatet. D Att deras resultat tyder på att indata varierar mer än vad som verkligen är fallet.	11. Vilken egenskap hos en modells beståndsdelar är enligt textförfattaren avgörande för modellens trovärdighet? A Säkerheten B Tydligheten C Representativiteten D Enkelheten 12. Textförfattaren anger tre frågor att utgå ifrån inför ett eventuellt användande av en modell. Hur bör dessa helst besvaras, enligt hans uppfattning? A Modeller har ett värde i sig, är nödvändiga och bör vara problemorienterade. B Modeller har ett värde i sig, är önskvärda och bör vara tillgänglighetsstyrda. C Modeller har ett värde som instrument, är önskvärda och bör vara problemorienterade. D Modeller har ett värde som instrument, är nödvändiga och bör vara tillgänglighetsstyrda.

FORTSÄTT PÅ NÄSTA SIDA

BETONGFÖRORTERNA

Jag arbetar för närvarande med en avhandling som har arbetsnamnet *Rekordårens flerfamiljshus*. Den behandlar tiden 1960–1975, en period där miljonprogrammet ingår. Miljonprogrammet uppkom som ett svar på kritiken mot den bostadsbrist som rådde, framför allt i storstadsområdena. Med miljonprogrammet skulle en miljon bostäder byggas under loppet av tio år. Målet uppnåddes – men resultatet blev starkt kritiserat.

Om du ställer frågor om miljonprogrammet till mannen på gatan svarar han dig troligen att han associerar till fula höghus byggda på platt mark någonstans långt utanför stadskärnan. Han har inte helt fel men faktum är att den vanligaste byggda hustypen under miljonprogrammet (1965–74) var trevåningshuset, inte höghuset. Dock byggdes det också ett stort antal höghus. Inte sällan står de tillsammans med flera andra höghus på platt mark långt utanför stadskärnan. Under miljonprogrammet byggdes alltså såväl små bostadsområden med låg bebyggelse som storskaliga områden dominerade av höghus.

Även om många miljonprogramsområden är trivsamma och utgör exempel på goda bostadsmiljöer så finns det också de som har blivit häftigt kritiserade. Frågan om vems fel det var att de oattraktiva och storskaliga områdena byggdes, har ställts av många. Svaren har skiftat, jag skall här nämna några av dem. De statliga myndigheterna, byggnadsföretagen och arkitektkåren har omväxlande, eller tillsammans, hamnat på de anklagades bänk. Myndigheterna eftersom staten gav fördelaktiga lån till bostadsbyggande. För att få lån måste husen uppföras i enlighet med de regler och anvisningar som de statliga myndigheterna hade utformat. Enligt vissa forskare kan miljonprogramsområdenas utseende i hög grad förklaras som en konsekvens av detta regelsystem.

Andra har sagt att byggnadsföretagen fick en alltför dominerande roll under perioden och att arkitekternas inflytande över utformningen i motsvarande grad minskades. Att arkitekterna blev överkörda. Men det finns också forskare som menar att de storskaliga bostadsområdena kan förklaras som ett resultat av en vision som arkitektkåren allt sedan 1920-talet vurmat för: de höghus som modernisterna skissade på under 1920- och 30-talet har stora likheter med vad som kom att byggas under bland annat miljonprogrammet.

Ytterligare en förklaring till varför resultatet av satsningen på en miljon bostäder ofta, eller ibland, beroende på hur man värderar det, blev så dåligt har sagts vara att det gick för fort. Ingen skulle ha reagerat på planerna för de storskaliga områdena, kritiken kom först när de stod på plats.

Dessa förklaringar till varför de kritiserade miljonprogramsområdena ser ut som de gör utgjorde utgångspunkten för min studie. Eftersom jag hade valt Stockholms län ville jag också diskutera den uppfattning som har framförts om förortskommunernas inställning till att bygga bostäder, nämligen att de skulle ha varit tvingade att bygga och att de gjorde det högst ovilligt. Det skulle ha varit politikerna i

Stockholm som efter övertalning förmådde dem. Det lät märkligt, detta var under de så kallade rekordåren, en period som karakteriserades av en kraftig ekonomisk tillväxt med omfattande inflyttning till storstäderna. Varför skulle inte förortskommunerna vilja utnyttja de fördelar som en sådan utveckling kunde föra med sig?

Jag valde fallstudiemetoden för min avhandling. Tre kritiserade storskaliga bostadsområden ingår som fallstudieobjekt, i två av dem ingår höghusbebyggelse, ett har lägre hus i två till fem våningar men i en stor skala med över 100 hus för 7 000 invånare. Jag har använt alla skrivna dokument som hör till respektive projekt och jag har intervjuat personer som representerar de olika involverade parterna i det aktuella projektet. Här anges några av de frågor jag ställde till materialet:

- Uppfördes husen mot kommunens vilja?
- Vilken inställning till storskalighet och förenkling hade de statliga myndigheter som granskade planerna?
- Blev arkitekterna överkörda?
- Gick det för fort?

De preliminära resultaten pekar mot att det inte fanns något motstånd mot en storskalig bebyggelse, med ett undantag. För att börja med kommunerna och den ovilja till expansion som de påstått hysa så ger min undersökning en snarast motsatt bild. Kommunerna ville expandera, göra kommunala investeringar i form av t.ex. ett vatten- och avloppsnät (vilket saknades på många håll i början av 1960-talet) och de ville ha en hög servicenivå. Ett sätt att få detta var att öka invånarantalet. Fler invånare gav ökade skatteintäkter, som kunde användas till kommunala investeringar, större chans att erhålla tunnelbana, få ett fungerande shoppingcenter etc. Kommunerna ville också locka företag att etablera sig, bland annat eftersom dessa betalade skatt till kommunen. Ett sätt att attrahera dem var att bygga bostäder. Vid den här aktuella tiden rådde inte bara brist på bostäder utan också brist på arbetskraft.

Ett inte oviktigt motiv för att bygga storskaligt var att kommunerna kunde sälja mark till byggnadsföretagen. Då gällde principen ”ju mer våningsyta desto högre pris”. Kommunerna hade alltså flera skäl för att ställa sig positiva till expansion och en stor skala.

Hur var det då med arkitekterna, blev de överkörda? Min studie visar att många arkitekter pläderade för höghusbebyggelse. De kände en trötthet inför trevåningshuset, som hade varit den vanligaste hustypen efter andra världskriget åtminstone. Höghuset var däremot någonting nytt och upplevdes som spännande att arbeta med. Planarkitekterna ansåg dessutom att höghusen gav invånarna många praktiska fördelar: en stadsmässig, tät bebyggelse med korta gångavstånd till service som butiker och kommunikationer. Höghuset var också handikappvänligt eftersom hissar installerades, vilket saknades i trevåningshusen. Höghuset gav kort sagt många fördelar.

De förenklade och odekorerade fasaderna som karakteriserar den här aktuella periodens arkitektur låg i linje med tidens arkitektoniska ideal, enkelhet och repetition, ideal som stod i överensstämmelse med byggnadsindustrins behov i byggprocessen. I de fall jag har studerat förelåg inte någon konflikt mellan arkitekternas och byggnadsföretagens behov och intressen. Arkitekterna blev inte överkörda. Den enda part som protesterade mot en förenklad arkitektonisk form och en stor skala var de statliga myndigheter som hade till uppgift att granska planerna, bostads- och byggnadsstyrelsen/statens planverk. Deras position var dessvärre svag och varningarna om att planerna skulle resultera i lågkvalitativa bostadsområden togs inte på allvar av dem som företrädde projektet. Kritik framfördes, men den förändrade inte planerna.

Gick det för fort?

Stora bostadsbyggnadsprojekt tog lång tid att planera och bygga, runt åtta till tio år för ett område planerat för 7 000–10 000 invånare! Planerna gick på remiss till ett flertal instanser, däribland till de statliga myndigheternas företrädare, som i samtliga av de fall jag undersökt ställde sig kritiska. Det gick alltså inte fort och det förhöll sig inte på det sättet att kritiken kom först när områdena stod färdiga.

Sammantaget kan sägas att mycket talade för en storskalig bebyggelse. Mot bakgrund av strukturella faktorer som urbanisering, standardökning och bostadsbrist fanns det, vilket framgick ovan, såväl ekonomiska som praktiska och estetiska motiv som talade för en storskalig bebyggelse.

Lisbeth Söderqvist

Uppgifter till texten BETONGFÖRORTERNA

13. **Vilket förhållande rådde mellan arkitekter och byggföretag vid tiden för miljonprogrammets genomförande, enligt textförfattaren?**
- A De hade olika roller men deras intressen sammanföll.
- B De hade skilda målsättningar och resultatet blev en kompromiss.
- C De var överens i sak men det praktiska genomförandet vållade strid.
- D De verkade var för sig och myndigheterna fick spela rollen som medlare.
14. **Vad anger textförfattaren som en bakomliggande orsak till den storskalighet som kännetecknade miljonprogrammets bostadsområden?**
- A Bristen på visioner hos makthavarna och byggindustrin.
- B Kommunernas intresse av ekonomisk utveckling.
- C Arkitekternas ringa inflytande över byggprocessen.
- D Den ensidiga anpassningen till Stockholmsområdets förhållanden.
15. **Vilket av följande påståenden täcker bäst de slutsatser om miljonprogrammet som textförfattaren kommit fram till?**
- A Allt gjordes för fort.
- B Allt gjordes enligt planerna.
- C Allt gjordes i för stor skala.
- D Allt gjordes mot bättre vetande.
16. **Varifrån kom den huvudsakliga kritiken mot miljonprogrammet under projektets gång?**
- A Från arkitekterna.
- B Från kommunala myndigheter.
- C Från de boende.
- D Från statliga organ.

PEDAGOGIKENS RITUALER

”Ritueellt språk”, skriver sociologen Anthony Giddens, ”är språk som det är meningslöst att säga mot. Därför är det ett medel man kan ta till om man vill minska möjligheterna att ha olika meningar.” Under vintern kom det ut två böcker om livets och skolans ritualer. Författaren Magnus Florins *Syskonen* och etnologen Jonas Frykmans *Ljusnande framtid!*.

Florins berättelse börjar med att huvudpersonen och jagberättaren som liten vandrar genom faderns apotek. Intresset för apoteket gör att huvudpersonen ber att få sluta skolan för att i stället bli elev hos fadern. Det får han (för det är väl en han?) men bara på villkor att han fullföljer skolkursen i latin, matematik och kemi.

Dessa ämnen är säkert viktiga för en blivande farmaceut. Särskilt de två första var också en gång huvudnumren i den så kallade formalbildningen. Den skulle träna eleverna i formellt tänkande utan tanke på innehåll och konsekvenser. Av latinläraren i Florins berättelse får eleverna inpräntade de gamla romarorden om att upprepning är alla studiers moder. Av matematikläraren kan de lära sig att livet utan aritmetiken bara är en massa förskräckligheter och i kemin att allt som är helt och sammansatt kan sönderdelas i småbitar.

Tiden som apotekselev fortskrider på denna formalistiska väg. Läxor och förhör, inprägling av bokstavskunskap och det enda rätta sättet att sköta sitt arbete. Läraktigt applicerar berättaren metoden på sina nio syskon som han tar hand om och uppfostrar. Han övervakar och kontrollerar dem, återför dem till hemmet när de är ute på stan och gör egna erfarenheter, fostrar dem med sedelärande historier och pedagogiska lekar.

När berättaren så småningom övertar apoteket, får syskonen bli hans assistenter och det ritualiserade livet fortsätter. En upprepning av mönstret sker när han byter yrke till jurist med specialisering på patenträtt där han får fortsätta att formalisera tillvaron och bevaka stelnade gränser. Allt detta berättas i en torr och opersonlig stil och tecknar berättarens påvra liv. ”Den 8 oktober. Klibbiga löv på marken. Nils hade namnsdag. Jag: – Gratulerar på namnsdagen, Nils.” Upprepningen och uppräkningsen är de mest framträdande stilmedlen.

De ritualer som syskonen snärjs i har ett välvilligt sken av att vara till allas bästa. Men de goda råden och reglerna är led i en härskarteknik som ibland låter klorna skymta. ”Jag: – Det är den 10 april. Ingvars namnsdag. Jag bjuder er alla på tårta. Alla måste vara med. Alla måste äta mycket av tårtan.” Gratulationerna och förmaningarna kräver underdånighet och förträngning av de egna behoven.

En enda gång säger berättaren något om sig själv. Han delar in mänskligheten i jagmänniskor och sakmänniskor: ”För de förstnämnda har ting och händelser betydelse blott i den mån de utgör moment i deras eget jag. För sakmänniskan har tingen och händelserna betydelse i sig själva och hennes eget jag uppgår i dem. Jag tillhör otvivelaktigt sakmänniskorna.”

Vad dessa prosaiska dagboksblad på ett hundratal sidor berättar om är rädsla. Huvudpersonen håller sig för det mesta vaken för att kunna kontrollera tillvaron. Sömmen liknar han vid en sorts förgiftning som han på olika sätt vill förhindra. Han klamrar sig vid dagens ritualer. Syskonen ägnar sig visserligen åt en symbolisk skändning av ritualerna, men den är i själva verket lika ritualiserad. Sakmänniskan och hans nio syskon är förenade i en strindbergsk dödsdans. Ritualiseringen föder ett stereotypt uppror. Den skulle kräva ett effektivare motstånd. Det är en av de insikter som växer sig stark under läsningen av den korta romanen.

Magnus Florins berättelse rapporterar om ritualer och är själv ritualiserad. Men genom sin torftighet föder den en växande oro över det moderna livets spelregler. Vilka irrationella och förkrympta herrar tjänar dessa ritualer? Några är klart synliga. Ritualerna blir en mekaniskt verkande form för att bevaka och bevara sakmänniskans makt och standardisera hans mänskliga relationer. De hindrar jagmänniskan att sticka upp och skyddar mot kontakt med det egna själslivet och de egna erfarenheterna.

Berättaren blir traditionens väktare som för ritualerna vidare och artikulerar de formelartade ”sanningarna”. Det förflutna kommer på så sätt att oreflekterat och schablonmässigt styra nuet och organisera framtiden.

Ritualerna i de gamla samhällena hade till uppgift att bekräfta kollektivets enighet om vissa grundläggande värden. De moderna ritualerna i Florins berättelse försöker också skapa enighet. Men de är förfärande tomma. Florins berättelse är allmänt hållen. Familjen, apoteket och juridiken kan ses som tecken för vilka livsområden och institutioner som helst. Men påfallande ofta är det bilden av skolan som inställer sig och de korthuggna anteckningarna påminner inte sällan om en intetsägande lärobok.

Ritualer spelar också en viktig roll i Jonas Frykmans *Ljusnande framtid!*. Det är en bok om ”skola, social mobilitet och kulturell identitet” som det heter i undertiteln. Den är uppbyggd kring några enkla motsättningar. Huvudtesen är att den gamla skolkulturen underlättade social rörlighet medan en förment ny kultur hindrar elever från hem utan utbildningsbakgrund att skaffa sig högre utbildning. Den gamla skolan skulle ha bortsett från elevernas sociala och kulturella bakgrund. I skolan var de bara elever (utan bakgrund!) som skulle få nödvändiga kunskaper för ett framtida arbete. Inte nog med det, den gav dem också nya perspektiv och överskridande insikter genom att vara strikt avskild från ”verkligheten” och annorlunda än allt annat som eleverna upplevde i sina liv.

Den gamla skolan karakteriserar Frykman som en pluggskola med ett fast regelverk, sträng disciplin, gemensamma ritualer och formaliserad kunskapsförmedling. Den nya skolkulturen under 80- och 90-talet skulle däremot vara informell, invaderad av verklighet och avritualiserad. Där ska man lära sig att bli människa. Elevernas kulturella identitet är material i undervisningen och deras kulturella bakgrund är föremål för ständig bearbetning, skriver han.

Frykmans bok tar förvisso upp reella problem men resonemangen är svaga och utvecklingsperspektiven deprimerande. De problem han behandlar har att göra med att samtidens stora kulturella förändringar slår in i skolan med full kraft. Varje dag ska skolan hantera en öppen, heterogen kultur. Den extrema individualiseringen och traditionsupplösningen utmanar hela tiden skolan. En utbredd instrumentell syn på skolan som tillväxtmotor i samhällsekonomin gör det svårt att förverkliga idéerna om mänsklig och medborgerlig bildning. Problemen handlar om att skolan inte kan vara en avskild, åldrig delkultur – som Frykman tycks tro.

Tanken att den traditionella pedagogiken genom sin disciplin, auktoritära kunskapsförmedling och sina ritualer föder ett fruktbart motstånd och överskridande insikter hos eleverna, kan Frykman inte på något sätt stödja med några belegg. Det förefaller troligare att Anthony Giddens har rätt och att formalisering och ritualisering snarast minskar möjligheterna att ha olika meningar.

Vad Frykman bland annat är ute efter är den dolda pedagogikens svagheter. De är uppenbara och har livligt diskuterats sedan dialogpedagogiken och den dolda läropla-

nen blev aktuella på 70-talet. På den punkten håller man gärna med honom. Det är problematiskt med en undervisning som inte visar sina kort för eleverna utan låtsas att den är helt och hållet fri och öppen.

Men problemet med Frykmans bok är att den bara ger oss två valmöjligheter: antingen en återgång till en auktoritär synlig pedagogik eller en fortsatt ”ständig bearbetning av elevernas kulturella bakgrund”. Frykman laborerar alltså med samma ofruktbara uppdelning i sak- och jagmänniskor som Florins apotekare. Den utesluter varje produktiv koppling mellan elevernas egna erfarenheter och olika relevanta kunskapsfält. Ett i sanning hopplöst utvecklingsperspektiv. Det betyder att vi skulle ge upp arbetet på en skola med en synlig pedagogik inriktad mot humanitet, reflexion och demokrati.

”Vi förstår att en bestämd ordning måste råda på ett apotek”, säger syskonen i Florins berättelse. ”Men måste allting hända på samma sätt hela tiden? Det är så mycket som känns enahanda. Vi blir sömniga.” Har etnologen Jonas Frykman glömt att människor oftast faller i sömn av tomma ritualer och enahanda kunskapsförmedling?

Jan Thavenius

Uppgifter till PEDAGOGIKENS RITUALER

17. **Vad framstår utifrån texten som den rimligaste anledningen till att textförfattaren tar upp Florins och Frykmans böcker samtidigt?**

- A Han vill visa att Frykmans recept för skolan kan leda till den typ av liv som skildras i Florins bok.
- B Han vill poängtera att både Frykman och Florin på olika sätt vill beskriva skolan med liknelsens form.
- C Han vill visa att Frykmans betoning på disciplin måste kombineras med Florins kultursyn.
- D Han vill betona att Frykmans bildningsideal likt Florins bok är en litterär konstruktion.

18. **Vilket svarsförslag beskriver bäst det förhållande som, av textförfattarens beskrivning att döma, råder mellan innehåll och form i Magnus Florins berättelse?**

- A Överensstämmelse
- B Oförenlighet
- C Konkurrens
- D Föränderlighet

19. **Vilken tanke ligger enligt textförfattaren bakom Frykmans försvar av den gamla skolan?**

- A Att den gamla skolan tillämpade en dold pedagogik som gynnade de kunskapsstörstande eleverna.
- B Att skolan som institution fungerade som samhället i övrigt.
- C Att denna typ av skola gav barn från samhällets lägre grupper en bättre chans än dagens skola gör.
- D Att en verklig kunskapsinläring måste ske i samverkan mellan skola, hem och samhälle.

20. **I vilket syfte återger textförfattaren syskonens replik i det avslutande stycket?**

- A För att försvara Frykmans resonemang.
- B För att illustrera Frykmans resonemang.
- C För att förklara Frykmans resonemang.
- D För att ifrågasätta Frykmans resonemang.